

Kulturtechnik Philologie. Zur Theorie des Umgangs mit Texten, szerk. Pál Kelemen – Ernő Kulcsár Szabó – Ábel Tamás, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2011.

Az utóbbi években örvendetesen megnövekedett az érdeklődés Magyarországon is a filológia elmélete és története iránt: említhetnénk itt az „új filológia” elméletéről megjelent *Helikon*-különszámot (2000/4), Martin L. West szövegkritikai kézikönyvének magyar fordítását, vagy a magyar filológia történetének kiemelkedő alakjaival foglalkozó részlettanulmányokat (Ponori Thewrewk Emil, Tolnai Vilmos), és a reneszánszkutatók éves konferenciája is legutóbbi, Kecskeméti Gábor által szervezett miskolci konferenciájának témájául ezt a kérdéskört választotta. Ebbe a tendenciába illeszkedik be ez az ELTE – MTA Általános Irodalomtudományi Kutatócsoportjában készült kötet is, amely – ha ez nincs is kimondva – elsősorban a hazai filológiaelmélet eredményeinek bemutatására törekszik a nemzetközi tudományosság előtt (a kötet magyar szerzőktől származó írásainak jelentős része is megjelent már a *Filológia – interpretáció – médiatörténet* címmel megjelent tanulmánygyűjteményben, 2009-ben). Mindenképp elismerésre méltó, hogy a huszonkét szerző (18 magyar és 6 német) között nemcsak befutott kutatókat találunk, hanem a fiatalabb korosztály számára bemutatkozására is lehetőség nyílt. Ennek ellenére a célkitűzés ennél tágabb: a tanulmányok kimondva vagy kimondatlanul mind amellett érvelnek, hogy a filológia kultúrtechnikaként több mint a szövegmanipulációnak egy módszertanilag szigorúan definiált válfaja. A filológiát a dekonstrukcióval rokoníthatnánk egyfajta „logocentrizmusa” alapján, tehát hogy „minden csak szöveggként létezik” számára és elméleti felfogása szoros kapcsolatban áll a kommunikáció materialitásának vizsgálatával. Mégis, a kötet összes tanulmánya azt igazolja, hogy a humán tudományok hetvenes években bekövetkezett antropológiai fordulata, a „cultural studies” megjelenése után éppoly hatékonyan művelhető a filológia kultúrtudományként, nemcsak a szöveg-, hanem a kulturális objektumok általános tudományaként, ahogy azt Hans Ulrich Gumbrecht bevezető tanulmánya is megfogalmazza.

Igazodva az *Ókor* profiljához, recenzióban csak az ókortudománnyal vagy az ókortudomány történetével foglalkozó tanulmányokat ismertetem, és mivel nem sikerült felfedeznem az elrendezés logikáját, azokat kronológiai sorrendben tárgyalom. A szorosabban vett ókortudományi tanulmányok közé tartozik Glenn W. Most nyitóösszéje, amely a „töredék” fogalomtörténeti elemzését nyújtja, elsősorban arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen eszmetörténeti változásoknak köszönhetően alakult ki a fragmentum kiterjedt, nem csak tárgyi emlékekre használható jelentése, és ezzel párhuzamosan hogyan kezdődött el az antik szerzők szövegfragmentumainak gyűjtése és publikálása a reneszánsz idején. Megjegyzendő, hogy nemcsak az antik szövegtöredékek összegyűjtésénél tulajdoníthatunk úttörő szerepet Petrarcanak, hanem a fragmentum szó textuális értelménél is valószínűleg újító szerepet játszott, amikor a *Daloskönyvként* ismertté vált versgyűjteményét *Rerum vulgarium fragmentának* keresztelte, mintegy tükrözve a *Secretumban* kifejtett pszichológiai szándékot, hogy lelkének szétszórott töredékeit egybe rendezzi („sparsa anime fragmenta recolligam”). Jürgen Paul Schwindt „Unkritik« oder Das Ideal der Krise” című tanulmányában összefoglalót nyújt azokból a válaszokból, amelyek az antikvitás jelenkori hasznának kérdésére születtek az utóbbi években. A latin idézetgyűjteményektől a menedzszerkézikönyvekig terjedő kitekintés, miután elveti ezt a még ma is élő és létező – és épp ezért talán mégis elismerésre méltó – hagyományt, arra jut némileg paradoxikus érveléssel, hogy az állandóan krízisben levő filológia a megfigyelőtudományok krízisében komoly segítséget nyújthat más tudományoknak kritikusai módszertanával.

Ferenczi Attila tanulmányában egy vergiliusi szöveghely hányattatásainak történetét tárja fel: egyetlen nazális melléte vagy hiánya (*qua/quam*; *Aen.* VI. 96) alapvető nézeteltérések forrása lehet az értelmezésben. Sztoikus determinista volt-e Vergilius, vagy azt kívánta hangsúlyozni, hogy Aeneas felülemelkedhet *fortunáján* a *virtusa* segítségével? Miután részletesen bemutatja, hogy a hagyományos filológiai érvekkel megválaszolhatatlan kérdést hogyan döntenek el így vagy úgy több évszázad filológusai – gyakran épp a válasz evidens mivoltával példálóz-

va, arra a tanulásra jut Ferenczi, hogy a filológusi szerep kényszeríti a kiadókat döntésre, mert „a filológusnak döntenie kell”. Kérdés, hogy a felismerés, miszerint csakis ideológiai alapon lehet dönteni, felmentést ad-e azoknak is, akik saját Vergilius-értelmezésük igazságának biztos tudatában döntöttek el ezt a kérdést az aporetikus álláspont választása helyett? Érdemes arra figyelni, amit Hans Ulrich Gumbrecht egy korábbi tanulmányában mond: a kiadó, a filológus nem léphet fel a szövegrekonstrukció objektív eszközeként, tudatában kell lennie közvetítő voltának, és épp ez a felismerés kell, hogy elvezesse ahhoz, hogy tartózkodjon saját esztétikai meggyőződésének egyoldalú manifestálásától.¹ Nemcsak kényszerű, hanem tudatosan vállalt és önkényességében argumentált döntés is lehet ez: a digitális szövegkiadások korában egy „ex utroque”, mindkét irányból támadott s védett szöveghely két egyenrangú szövegvariánsának egyszerre történő közlése nem okozhat sem elméleti, sem nyomtatástechnikai problémát, és ebben az esetben a filológus ténylegesen „kulturtechnikusként” léphet fel.

Krupp József tanulmányában azt mutatja be, miképp írja újra Achaemenides történetének vergiliusi változatát (*Aen.* III. 588–654) Ovidius az *Átváltozásokban* (*Met.* XIV. 160–161), és ez hányféle értelmezési lehetőségre ad lehetőséget a szövegkritika fényében. Galinsky tézise, miszerint Ovidius egy valószínűtlen történeti elemet korrigál itt játékosan, a vergiliusi narrációt szubverzíven kezelve, csak az egyik szövegváltozat esetében érvényes. Az ovidiusi és vergiliusi kommentátori hagyomány felvonultatása jól mutat rá a kommentárok egyik műfaji jellegzetességére, miszerint a kommentátor kreatív olvasata során saját képzelete alkotta elemekkel bővíti a mű narratív terét. A szövegek közti viszonyok egyfajta filológusi szerepet szánnak az újraírónak, jelen esetben Ovidiusnak, ám ennek a szerepnek az értelmezése sosem választható el a kézirat szöveghagyomány felmérésétől.² Tamás Ábel szintén a kommentátor hatalmában álló, nehezen körülhatárolható, esetenként önkényes, az olvasást és az értelmezést felforgató eszközökről ír tanulmányában „Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma” címmel. Az *Aeneis* „tu regere imperio” sora (VI. 851) és annak lucretiusi, metrikailag azonos helyen levő, de gondolatilag el-

lentétes párhuzama (V. 1128) lehetőséget nyújt arra, hogy megvizsgálja, miként reagálnak a 20. századi kommentátorok erre a zavarba ejtő szövegegyezésre. Ahogy Tamás Ábel meggyőzően bemutatja, a Vergilius-kommentárok igyekeznek elkerülni ezt a konfliktust és feloldják a szövegek közti feszültséget, pedig ezek a narratív inkohereciák (ahogy egy ovidiusi helyen, Narcissus és Echo történetén is elemzi, *Met.* III. 356–358) gyakran lehetővé tennék a szerzői önreflexió, vagy a szubverzív szövegkonstrukció láthatóvá tételét. Déri Balázs tanulmánya azt a kérdést vizsgálja Prudentius példáján, hogy milyen szerepe lehet a kánonképzésben és -változtatásban a filológiának és az irodalomtudománynak. Schanz század eleji kritikus hozzáállásától Michael von Albrecht monográfiájáig, ahol a későókori költő az Augustus-kori klasszikusok egyenrangú folytatója lesz, Prudentius tudománytörténeti pályafutásából az derül ki, hogy a filológia és az irodalomtudomány egyaránt szerepet játszott kánonbeli rehabilitálásában. Talán nem túlzunk, ha a kánonképzés terén az irodalomtudománynak (a *Cathemerinon* szerkezetét vizsgáló Charlet esetében a strukturalista szemlélet terjedésének, a *Psychomachia* hagyományát feltáró Jausznál pedig a recepcióesztétikának) fontosabb szerepet is tulajdonítunk, mint a kritikai kiadások megjelenésének.

A tragikusan fiatalon elhunyt Bárcki Ildikó utolsó tanulmányában egy gazdag kutatói életpálya talán legfontosabb tanulságait foglalja össze: Temesvári Pelbárt forrásait kutatva számtalan nyomtatott sermogyűjtemény tematikus átvizsgálása után jutott a szerző arra a tanulságra, hogy a 15. századi latin sermoirodalmon belül egy-egy gyűjtemény sikerét, kiadásainak számát nem feltétlenül a szöveg színvonala határozta meg, még kevésbé az újdonsága vagy eredetisége, hanem sokkal inkább a 15. század közepén bekövetkezett mediális forradalom után nyílt, új „kulturtechnikai” lehetőségek kihasználása, például a könyvvégi regiszter, lapszámozás vagy a szöveg egységes, fejezetszámokkal történő tagolása. A szövegkorpusz egészét könnyen kezelhetővé, áttekinthetővé, újrafelhasználhatóvá tette a nyomtatott alfabetikus regiszter, az auctoritási-dézetek listázása, vagy a kötetben belüli utalások jelölése, így a prédikátor sokkal gyorsabban végezhetette munkáját, az új

prédikáció kompilálását. Ezek az utalások, amelyeket a szerző a hipertexthez hasonlít, egy másodlagos, immateriális hálót hoznak létre a materiális korpuszban, amelynek olvasása a filológuséhoz hasonló szövegkezelési módszertant kívánt. Hozzáteszem, az a módszertani felismerés, hogy a késő középkori prédikátorok az index segítségével dolgoztak, Bárcki Ildikót is számos új filológiai felfedezéshez vezette a Karthauzi Névtelen beszédgyűjteményének forrásai után kutatva.

Kecskeméti Gábor a humanista nyelvszemlélet keretein belül vizsgálja a filológiaelmélet szerepét. Azt, hogy a humanista nyelvszemlélet a szavak jelentését alapvetően a nyelvhasználatra, és nem az etimológiára vagy fogalmi alapú referencialitásra vezette vissza, egy 17. század közepi, magyarországi kötődésű disputáció érvrendszerével támasztja alá. Egy Leonhard Huttertól származó idézet az isteni ige közvetítői (*mediate per verbum*, sc. *confert salutem*) mivoltáról szolgál annak bemutatására, hogy a *verbum Dei* mediális jellegű – itt azonban érdemes arra figyelni, hogy olyan megfontolásokról van szó, amelyekről a patrisztikától kezdve Spinozáig (és persze azt követően is) sokan írtak. Ezt követően Hyperius retorikájának segítségével Kecskeméti arra keres választ, hogyan értelmezték magukat a kora újkor filológusai a retorikán belül, s milyen beszédnemhez sorolták a filológiai tárgyú irodalmat a 16-17. századi retorikai írásbeliségben.

Fried István tanulmánya az *Egyetemes Philologiai Közöny* kezdeti időszakának történetét mutatja be. A magyar olvasó számára közismert kezdetek, Meltzl Hugó erdélyi összehasonlító irodalomtörténeti kísérlete és Heinrich Gusztáv tevékenységének bemutatása mellett tanulmányának talán legfontosabb bekezdései arra a problémára figyelmeztetnek az *EPhK* korai időszaka kapcsán, amely kezdettől fogva kíséri a magyar filológiát: magyarul magyar olvasóknak, vagy idegen nyelven külföldiek számára írjunk? Az *EPhK* korai története is arra figyelmeztet, hogy nem igazán van lehetőség áthidaló megoldásokra; egyidejűleg, módszertanilag egymásra nyitottan, de külön fórumokon kell folytatni mindkettőt – ahogy egyébként erre maga a *Kulturtechnik Philologie* is példát mutat. Fried tanulmánya talán kicsit túloz is az

EPhK eredménytelenségével, „terméketlen filologizálásával” kapcsolatban: Némethy Géza (Fried által sajnos nem említett) szerencsétlen esete a római szerelmi elégia kallimachosi eredeztetésével és Felix Jacobyval, Révay József Déri Balázs által is említett késő latin filológiai tanulmányainak visszhangtalansága arra mutat, hogy az egyszerre a külföldi és magyar közönség számára készült kiadványok hatása csekély volt a 20. század elején, és nem feltétlenül a tudósi teljesítmény – maga idejében korszerű – pozitívizmusa, s nem is a nyelvi bezártság (Némethy latinul írt!), hanem a megszólalás fóruma okozta felfedezéseik hatástalanságát. Az *EPhK* 1918 előtti évfolyamainak nyelvi politikája (csak magyar, latin és görög nyelvű tanulmányok jelennek meg) arra utal, hogy a német anyanyelvű szerkesztők (Heinrich Gusztáv, Petz Gedeon) által irányított és jelentős részben németül anyanyelvi szinten tudó szerzők által írt folyóirat célja elsősorban a némettől független, magyar nyelvű filológiai közeg megeremtése volt.³

Az *EPhK*-ban tette közzé az a Kerényi Károly is első cikkeit, akiről Simon Attila tanulmánya szól „Die sinnliche Tradition der Antike” címmel. Simon egy olyan Kerényi-esszé választ kiváló elemzése tárgyául, amely tulajdonképp megelőlegezi mindazt, amiről ebben a tanulmánykötetben szó esik. Kerényi kulcsfogalma az „érzéki hagyomány”, az érzékekre, a testre és a lélekre egyaránt ható, egzisztenciális erő az antikvitás értelmezésében, és ennek az élménynek a létrehozásában számára fontos szerepe van annak, hogy a szöveget közvetítő könyv nem csak médium, hanem a szöveg alkotója, konstitutív eleme. Már Kerényi felfigyelt arra, hogy a klasszikus szöveg csak közvetetten antik a közvetítő hordozóban, a kódextól a régi nyomtatványon át a modern könyvekig, amelyek mintegy csigaházként adnak lakhelyet a régi lakónak, s ezen a kényszerű – ha úgy tetszik, mediális – idegenségen is feladata felülemelkedni és „érzékileg” keresztülvinni az olvasót a filológusnak. A filológus feladatát a papirusztekercs szimbolizálja: ehhez kell visszavezetnie a szöveget, hogy újra az emberi egzisztencia részévé tudjon válni az antikvitás a maga töredezettségében és elrejtettségében.

A klasszika-filológiai közleményeken túl több 20. századi tárgyú tanulmányt is

haszonnal forgathat a tudománytörténet, a líraelmélet és retorika iránt elkötelezett olvasó. A teljesség igénye nélkül emlitem meg Kelemen Pál kitűnő tanulmányát, amely azt a problémát vizsgálja, hogyan lesz összegyűjtött elemekből, töredékekből történet, illetve történelem Babits, Joó Tibor, Thienemann Tivadar és Horváth János munkáiban. Szintén tanulságos Kulcsár-Szabó Zoltán fejtegetése az irodalmi szöveg variánsok között elveszni látszó státuszáról, amely zárósaiban az „...öltöznek be az erdők” kezdetű 16. század eleji daltöredék refrénjén példázza, hogy a szöveg performatív gesztusa felülemelkedhet a materiális, kézirati variánsok és a hermeneutikai hagyomány hálóján, és ez utóbbiakat párhuzamba állítja Heidegger „földjével”, amely *A műalkotás eredetében* a háttérrel nyújtja, hogy a mű a néző elé léphessen, megnyilatkozhasson. A filológia általános „kulturtechnika” volta mellett Gumbrecht bevezetőjén kívül Kulcsár Szabó Ernő fogalmazza meg a leghatékonyabb érveket, amennyiben – mintegy Kerényi gondolatmenetét folytatva – azt a produktív pozíciót keresi a filológia számára, ahonnan a mediális különbségtételt felhasználva, de az esztétikai ítélet hagyományával szakítva, azon túllépve tud új értelmezéseket alkotni akár a legapróbb elemek, egyetlen betű vagy pont újraértelmezésével. Ezáltal – talán nem túlzok – a filológia egy olyasfajta kognitív eszköz státuszát nyeri el, amelyet módszertani artikulálódásának időszakában, a reneszánszban is élvezett: az a *philologia*, amely Poliziano vagy Guillaume Budé számára az antikvitás tudáspozícióinak enciklopédikus felélesztését és autentikussá tételét jelentette, csak később korlátozódott le (tkp. a descartes-i racionalizmussal, az antikvitás tudományos érvényvesztésével egy időben) szűkebb értelemben vett szövegtudományá.

Jól látható, hogy mind a modern, mind a klasszikai-filológiai tanulmányok módszertanilag arra törekszenek, hogy a magyar irodalom- és eszmetörténet eseményeit univerzális érvényű állítások alátámasztására használják: ezt min-

denképp követendő stratégiának látjuk a magyar irodalomtörténet eredményeinek ismertetésekor. A szép kiállítású és alaposan szerkesztett kötetben két dolgot hiányolok: egyrészt minden filológus legfőbb támaszát, a betűrendes név- és tárgymutatót. Ennél is fontosabb hiányérzetem a kötetrel kapcsolatban, hogy elvéve találunk csak utalást a digitális szövegkiadások elméleti tanulságaira (eltekintve Bárczi Ildikó tanulmányától, ahol viszont bőségesen!). Napjainkban, amikor világszerte egyre-másra alapulnak a „digital humanities” tanszékek, egyre inkább egyértelmű lesz, hogy a digitális formátum sokkal inkább megfelel a filológiai kutatások reprezentációs igényeinek, mint a nyomtatott könyv. Ez a médiumváltás egyúttal új válaszlehetőségeket is nyújt számtalan hagyományos filológiai problémára. Amennyiben egyetlen szöveghez akár száz különböző, régi és modern kommentár hozzáférhető egyazon helyen (például a Dartmouth College digitális Dante-kiadásánál: <http://dante.dartmouth.edu>),⁴ a szöveg önkényes értelmezése, a narráció inkoherens, problémát okozó részeinek ideológiai vagy személyes részrehajlástól inspirált áthidalása sokkal jobban látható lesz, és az olvasó tetszése szerint kerülheti vagy választhatja bármelyik szövegmagyarázó vezérfonalát. Az olyan, már létező kiadások, amelyek egy-egy szöveg összes fennmaradt kéziratát hozzáférhetővé teszik fakszimilében és átiratban is (ilyen például a *Canterbury mesék* kiadása a Digital Chaucer sorozatban, vagy a Stephen Nichols által készített, mintegy 100 kéziratot közzé tevő *Roman de la Rose*-kiadás, www.romandelarose.org), alapvetően átalkítják fogalmainkat az apparátus, a szöveg és a szöveg-hagyomány viszonyáról. Nehezen tagadható, hogy a 15. század előtti szövegek esetében (a magyar irodalomban ez a kor talán egészen a 17. századig kiterjed) a szöveg-hagyomány hordozóinak fennmaradása alapvetően a véletlennek múlik. Ezt a véletlen alapuló szórást sokkal pontosabban reprezentálja a változatok összessége, mint a filológus egyéni nyelvérzéke és gyakran

kétes megbízhatóságú kollációkból készült kritikai apparátusa. Mondhatnánk, hogy a magyar irodalomtörténetben ezt tulajdonképp már régóta beláttuk, hiszen nem a Huszita Bibliát, hanem a Müncheni, Bécsi, és Apor-kódexet, nem a *Hor-tulus animae* magyar fordítását, hanem annak az egyes nyelvemlékkódexekben fennmaradt verzióit adjuk ki. Ezt az önálló olvasatokból (másolatokból, kommentárokból, idézetekből) építkező, és esetlegesen fennmaradt szöveg-hagyományt a digitális kiadások pluralitása sokkal pontosabban le tudja képezni. Nichols egy helyen a szöveg stabilitásának definíciójaként a szó technikai meghatározását idézi, miszerint a stabilitás „egy objektumnak az a képessége, hogy új változók betöltéséhez igazodjon anélkül, hogy csökkenne teljesítménye.”⁵ Elképzelhető, hogy ennek nyomán érdemes lesz újrafogalmazni elvárásainkat a szöveg önazonosságával, stabilitásával szemben, és a változatlanág keresése, az archetipus rekonstrukciója helyett a fennmaradás mikéntjére koncentrálni.

Kiss Farkas Gábor

- 1 Hans Ulrich Gumbrecht, „Play Your Roles Tactfully! About the Pragmatics of Text-Editing, the Desire for Identification, and the Resistance to Theory”: Glenn W. Most (szerk.), *Editing Texts, Texte Edieren*, Göttingen, 1998, 237–250, itt 241.
- 2 Vergilius hasonló filologizáló Homéros-olvasatára már a korábbi kritika is felhívta a figyelmet, lásd Robin R. Schlunk, *The Homeric Scholia and the Aeneid*, Ann Arbor, 1974.
- 3 Erről lásd még Borzsák István jegyzetét: „Mommsen a »másodrendű nyelvek« használatáról”: *Antik Tanulmányok* (2000) 233–234.
- 4 Érdekes kérdés, hogy miért nem léteznek hasonló jellegű projektek a klasszika-filológiában.
- 5 Stephen G. Nichols, „Mutable Stability: The Paradox of Reading and Copying Medieval Literature”: *Between Stability and Transformation – Textual Traditions in the Medieval Netherlands*, Ghent, 2010. szeptember 21–22. konferencián elhangzott előadás, 2.